

Faiq Ələkbərlı

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

IVYazı

Üzeyir Hacıbəyli hesab edirdi ki, bir zamanlar cəhalət içində yaşayan Avropa xalqları sonralar məhz istedadlı, dahi insanların sayəsində qaranlıqda işığa çıxmış, milli təşkilatlar yaratmış və bir zamanlar qul ikən indi ağa olmuş, üstəlik əksər Şərq xalqları üzərində də ağalılıq etməkdədir. Ona görə Şərq xalqları, o cümlədən müsəlman xalqları da tərəqqi və yeniləşmə yolunu tutmalı, artıq istedadlı insanlarına və onların yaratdıqları cəmiyyətlərə sahib çıxmalıdırlar. Bu cür istedadlı insanların Qafqaz müsəlmanlarının oxumuşlar, ya da oxumamışlar arasında da olduğunu deyən Hacıbəyliyə görə əgər onlara şərait yaradılsa, millət və insanlıq naminə çox iş görərlər: *"Mən öz içimizdən bir çox savadsız və elmsiz adamlara təsadüf etmişəm ki, bir də görürsən özündən cürbəcür şeylər icad edir. Yaxud ən ali və filosofanə məsələlər həllinə məşğul olur. Yaxud iti və müəssir bir dil ilə danışmaq qabiliyyəti var. Mən bu cür adamları gördükdə, həm onların özlərinə və həm də öz millətimizə və hələ ümuminsanlığa da yazığım və heyfim gəlir... Hələ onlar kəndə dursun, oxumuşlarımız içində də cürbəcür elm, fənn və sənətdə bir çox müstəid və qabil adamlarımız vardır. Amma nə etməli ki, onlar üçün şərait, məişət o qədər namüasid və o qədər müşküldür ki, asudə nəfəs almağa belə imkanları yoxdur"* (10).

1910-cu illərdə, xüsusilə də 1-ci Dünya müharibəsinin ilk illərində Hacıbəyli əvvəllər olduğundan daha çox, müasir ruhlu milli-demokratik bir siyasi təşkilatın yaranmasının zəruriliyindən, milli təfəkkürlü insanlara sahib çıxmağın vacibliyindən bəhs etmişdi. O, "Yeni İqbal" qəzetində yazdığı "Nəyimin vaxtıdır?" məqaləsində də göstərirdi ki, indiyə qədər var olan ümummüsəlman təşkilatlarının gözə görünən və işə yaradılan nəticələri olmasa da, mənəvi əhəmiyyəti olmuşdur. Bu baxımdan yeni istər ümum Rusiya müsəlmanları, istərsə də xüsusi Qafqaz müsəlmanları təşkilatının yaranması zəruriliyini vurğulayan Üzeyir bəy yazırdı ki, artıq ümumi və təkrarçı sözlərdən işə keçməyin vaxtıdır: "...Bu milli ehtiyaclarımızın, və milli məsələlərimizin bundan belə quru danışmaq deyil, bəlkə fəlan rəf və dəfini və həllini təmin edə biləcək yollar xüsusunda danışib və ictimai qurmağımız daha mü-

nasib deyilmi? Və bundan sonra məhz bu yolların aranılmasının vaxtı deyilmi? Qəzetə vasitəsilə danışmaq yenə danışılmağında qalır. İctimai qurmaq yenə qurulmasında qalır. Ancaq "tema" dəyişilir. Yeni qəzetə və ictimai söhbətinin zəmin və mövzusu daha milli ehtiyaclarımız və məsələmiz olmayıb, bəlkə bu ehtiyac və məsələmizin keçirilmək və həyata keçirilmək yolları söhbətinə dəyişir. Bu gün o söhbətin ibtidası zənnimcə 1) biz 30 milyonluq Rusiya müsəlmanlarının bu böyük məmləkətdəki öz hal və mövqeyimizdən və 2) siyasi firqələr cərgəsində tutmuş olduğumuz məqamdan başlanmalıdır" (5, s.73-74).

içimizdə dəxi milli və ictimai işlərə qarşı bəzilərində bir həvəs əlaməti görünür. Zühur edib tez də sönən kimi, bizim bu həvəsimiz dəxi tez yatıb yenə qeydsizlik zülməti içində yox olur" (5, s.74-75).

Onun fikrincə, 1905-ci il 1-ci Rusiya inqilabının verdiyi azadlıqlar sayəsində milli qəzetlər, milli məktəblər, maarif və xeyriyyə cəmiyyətləri təşəkkül tapmışdı ki, indiyə qədər bundan daha çox faydalanmaq olardı. Ancaq ötən on il ərzində bütün bunlardan faydalanmaq əvəzinə müsəlman ziyalılar arasında əlaqə kəsilmək həddinə çatmış, bunun nəticəsində də "Həyat", "İrşad", "Molla Nəsrəddin" və başqa bu kimi

gentlərimizin boynundadır, bu halda isə əlimizdə olan qəzetlərin halı belədir ki, oxucularımız az olan kimi qəzetədə işləyənlərimiz dəxi bir o qədər azdır" (5, s.79).

Üzeyir bəyə görə ötən 10 il ərzində (1905-1915) Dövlət Dumasında Qafqaz müsəlmanlarının siyasi sima kimi tanınmaları təsadüfi deyildir. Çünki Dumada olan kadetlər, nasionalistlər, oktyabristlər, sosial-demokratlar müsəlman fraksiyasının hansı siyasi firqəyə bənzədiyini və ya xüsusi siyasi sifətinin olmasını müəyyən edə bilməyiblər. O, bundan nicat yolu kimi, Qafqaz müsəlmanlarının bir millət kimi varlıqlarını ortaya qoymağın

türklərə bildirdi: Onlara – sən əvvəl-əvvəl bir türksən dedi və "türkəm" dedirdi" (12).

Onun fikrincə, Azərbaycan Cümhuriyyəti türklüyün ümidgahi, İslamın pənahı və dünya mədəniyyətinin daşıyıcısıdır. Çünki islam ölkələri arasında, ilk dəfə Azərbaycan türkləri dinimizin, Quranımızın, peyğəmbərimizin bir olduğunu ortaya qoydu. O, vaxtilə Azərbaycan türklərinin müstəqil hökumət qura bilməyəcəyi fikrini səsləndirənlərə cavab olaraq isə yazırdı: "Adamlar var ki, bizim istiqlalımızı istəməyiblər, halbuki bizə düşmən deyil idilər və bu istəməməlikləri düşmənçilik üzündən deyil idi. Fəqət onlar qorxurdular. Qorxurdular ki, biz

Üzeyir Hacıbəylinin dünyagörüşündə milli fəlsəfi və sosial-siyasi aspektlər

Hacıbəyli yazırdı ki, Rusiya millətləri arasında sayına görə (30 milyon) ikinci olmasına baxmayaraq türklər arasında milli birlik yoxdur. Əgər bəzilərində milli ictimai işlərlə bağlı bir həvəs əlaməti görsənirsə, bu həvəs də tez yatıb yenə biganəlik zülməti içində yox olur. Müsəlmanlar yalnız şəxsi mənafeyi ilə bağlı olduqda bu cür milli və ictimai işlərə maraq göstərirlər. O, yazırdı: "Hərəmin fikri başqa, hərəmin amal və arzusu varsa başqa, təzi-hərəkətimiz başqa-başqa. Bu səbəbdəndir ki, ümumi cəməət və dövlət işlərindəki əməllərimiz dəxi pərişanlıq üzündən calıbdıq qəddir degildir. İçimizdəki pərişanlıq bir dərəcəyə çatıbdır ki, hətta əlimizdə olan hüquq və ixtiyaratdan dəxi layiqilə istifadə etməyə həvəsimiz olmayıb, bu üzəndə hətta bəzi vaxt elə də olur ki, o hüquq və ixtiyaratdan mənəfəət almaz əvəzində özümüzə zərər də vururuq. Və bu da bizi heç də acındırmayırdı! Çünki ruhsuz, həvəssiz, laqeyd, Avropa təbrilə "apatıqni" olmuşuq. İctimai və siyasi işlərə qarşı göstərməkdə olduğumuz bu "apatıya" və qeydsizlik bizim hər bir sinifimizdə mövcuddur. Xəss, avam, oxumuş, oxumamış, ümumiyyətlə hamısı bu "apatıya" dərindən mübtəladır. Doğrudur, bəzi vaxt olur ki, qaranlıq içində bir balaca işıq zühuru görünən kimi bizim

milli qəzet-jurnallar bağlanmış "Səadət", "Nur" və başqa milli məktəblərin, eyni zamanda mədəni-maarif cəmiyyətlərinin ("Nicat" və b.) fəaliyyəti zəifləmişdi. O, yazırdı: "Əvvəllərdə həvəs ilə işə girişmiş olan başbələn ziyalı və intellidentlərimiz nədənsə yavaş-yavaş camaat işlərindən çəkilməyə və boyun qaçırmaya başladılar. Milli qəzetə ilə müsəlman intellidentləri arasında əvvəlcə bağlanmış olan əlaqə, get-gedə azalıb axırda lap kəsilmişdir. Bu gün müsəlman ziyalıları ilə müsəlman mətbuatı arasında heç bir əlaqə yoxdur. Müsəlman intellidentlərinin oxuduqları qəzetlər rus qəzetələri" (5, s.78).

Hacıbəyli yazırdı ki, halbuki müsəlmanca bisavad olan intellidentdə savad olmasa da, milli şövq və həvəs olsa, millət qeydine qalmaq, millətin mütərəqqi və mütəməddin bir hala salmaq arzusu olsa, həmə bu tərəqqi və təməddün nişanəsi olan milli mətbuatda iştiraka özünü məcbur bilər, müsəlmanca bisavad olmağı da bu yolda ona əngəl olmaz: "İntellidentlərimizin sair bəhanələri də heç tənqiddə də layiq olmayıb, yenə milli "apatıya" və milli ruhsuzluq üzündən əmələ gəlmiş haldır. "Həyat", "İrşad", "Molla Nəsrəddin" kimi cəridələrimizin əlimizdən getməyinin təqsiri hamıdan artıq intelli-

vaxtının çatdığını yazırdı: "Hal-hazırda əsil bunun vaxtıdır ki, biz öz-özümüzə məhəl qoymaq, millətimizin qədrini bilək, müsəlman millətinin içini və çölünü o cürə düzəldək ki, bizə də bir millət olub millətlər arasına girməyə layiq olaq. Ehtiyacımızın deyil, tək-tük ağızlardan bəlkə ümummillət ağzından çıxan bir səs olduğuna və bu səsə də rus camaatı, rus mətbuatı və Dövlət Dumasının tərəqqipərvər vəkilləri ağzından da səs verilib kömək edilməsinə və qonşu millətlər tərəfindən də haqlı görülməsinə yol göstərən şərait ilə dolanmaq xüsusunda danışmağımızın vaxtıdır..." (5, s.85-86).

Cümhuriyyətin quruluşu və onun fəlsəfəsi. Ü.Hacıbəyli milli mövqeyi ilə zamanla milli-demokrat cərəyana daha çox yaxınlaşmış, başda "Müsəvat" olmaqla milli təşkilatlarla yaxından əməkdaşlıq etməyə başlamışdır. Bu baxımdan da Hacıbəyli milli-demokratik cərəyanın bariz örnəyi olan Azərbaycan xalqının milli istiqlal qovuşması hadisəsini təbii qarşılamışdı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalının ilk ildönümü ilə bağlı "Bir yaş" məqaləsində Hacıbəyli yazırdı ki, Azərbaycan Türk dövlətinin istiqlalı "Türk irqində sağlam bir milliyyət hissi oyatdı, millət nə olduğunu milliyyətini unutmuş

hökumət etməyə, məmləkət dolandırmağa, dövlət saxlamağa qabil olmayıb da müxtəlif millətli təbəəmin can və malını mühafizə edə bilməyən məmləkətdə asayış bərpa edə bilməyək, nizam və qaidə qoya bilməyək, siyasətdə bacarıqsızlıq göstərib xalqın istirahətini pozmaq" (12).

Üzeyir Hacıbəylinin fikrincə, bayrağımızın mənəvi mənası olaraq al (qırmızı) boya türkcülüyə, yaşıl boya islamlığa, mavi boya isə mədəniyyətə işarədir (12). Deməli, Ü.Hacıbəyli qırmızı boyanı türkcülüyə aid edərək mavi rəngi mədəniyyət mənasında qəbul etmişdir.

Hacıbəyildə olan bu milli ruh inkar edə bilməyən sovet müəllifləri yazırdılar ki, 1920-ci il aprel işğalına qədər Ü.Hacıbəyli marksizmə yiyələnə bilməmiş, "bəzi digər demokratik ziyalılar kimi, müsəvatçıların "milli istiqlalıyyət" pərdəsi altında apardıqları hiyləgər millətçilik siyasətinin həqiqi mənasını düzgün başa düşməmişdi. Müsəvatçıların hakimiyyəti illərində o, dərin mənəvi böhran keçirir, millətçilik təsiri altında ciddi ideya-siyasi səhvlərə yol verirdi" (14, s.7). Sovet müəlliflərinin Ü.Hacıbəyildə "ciddi ideya-siyasi səhvlər" kimi qələmə aldığı məsələlər, əslində onun vətəninə, millətinə, dininə, demokratik dəyərlərə və istiqlalçılığa bağlılığı idi.

O, Sovet dövründə də mümkün olduğu qədər türkcülüyə, Azərbaycan türkcülüylüyünü yaşatmağa çalışmışdır. Milli ruhun daşıyıcısı kimi də o, "proletar mədəniyyəti" adı altında milli mədəniyyətin assimilyasiya olunması ilə qətiyyənlə razılaşmamışdır. Hacıbəylinin kommunistlərə qarşı mübarizəsini təhlil edən Arzu Hacıyeva doğru qeyd edir ki, o, novator bəstəkar olmasına baxmayaraq, həmişə xalq musiqisinin, xalq mahnılarının yaşadılmasına və inkişafına mühüm yer vermişdir. Xüsusilə, 1920-ci illərdə Ü.Hacıbəyli bir tərəfdən muğamın, o cümlədən "çahar-gah"ın, tarın iranlaşdırılmasına, digər tərəfdən milli musiqimizin avropalaşdırılmasına qarşı çıxmışdır (13, s.23).